

ƏDƏBİ DİLİN İNKİŞAFI

İmadəddin Nəsimi və ədəbi dilimiz

Sədaqət Həsənova

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Azərbaycan.
E-mail: sedagethesenova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0839-8469>

XÜLASƏ

Müasir dövrümüzə qədər İmadəddin Nəsimi yaradıcılığı ilə bağlı bir sıra linqvistik araşdırmalar aparılmışdır. Bədii söz sənətkarlarını tarixdə yaşadan səbəblərdən biri də bəşəriyyətin təməl daşı kimi dəyərləndirilən sözdür. Bu baxımdan, Nəsimi sözünün hikməti indi də orijinal və fəlsəfidir. Dilin keşiyində dayanan Nəsiminin dil faktlarından düzgün istifadə bacarığı, demək olar ki, bütün əsərlərində özünü göstərir. Dil tariximizin müəyyən bir dövrünün dərinə və hərtərəfli şəkildə araşdırılmasında, ədəbi dilimizin estetik gözəlliyinin üzə çıxarılmasında Nəsiminin dilə münasibətinin, bu milli-mənəvi sərvətə necə yanaşmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Şairin ədəbi dilimizdəki rolu və xidməti məqalədə yeni faktlarla aydınlaşdırılır. Onun dilinə məxsus üslub özəlliyi elmi-nəzəri təhlilə cəlb edilir. Məqalədə irəli sürülən nəzəri fikirlər dil materialları ilə təsdiq olunur. Belə ki, Nəsiminin danışdığı dilini ədəbi dil səviyyəsinə qaldırması, orijinal ifadələrdən istifadə etməsi, bədiliyi gücləndirən faktlara ardıcıl müraciəti yaradıcılığından alınmış örnəklərlə əsaslandırılır.

AÇAR SÖZLƏR

poeziya, dil, üslub, söz, ifadə, örnək, ədəbi qaynaq

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib – 13.05.2020
qəbul edilib – 19.05.2020

DEVELOPMENT OF LITERARY LANGUAGE

Nasimi and our literary language

Sadagət Həsənova

PhD in Philology, professor, Nakhchivan Teachers' Institute. Azerbaijan.
E-mail: sedagethesenova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0839-8469>

ABSTRACT

A number of linguistic researches have been carried out on İmadəddin Nasimi's work till the present time. One of the reasons why literary word artists live in history is because of the word that is considered the cornerstone of humanity. From this point of view, the wisdom of Nasimi's word is still original and philosophical. Nasimi's ability to use linguistic facts correctly is evident in almost all of his works. Nasimi's attitude to language and his approach to this national-spiritual wealth have great importance in the deep and comprehensive study of a certain period of our language history, in revealing the aesthetic beauty of our literary language. The role and service of the poet in our literary language is clarified in the article with new facts. The stylistic peculiarities of his language are involved in scientific-theoretical analysis. The theoretical ideas put forward in the article are confirmed by language materials. Thus, Nasimi's use of colloquial language to the level of literary language, his use of original expressions, and his consistent appeal to the facts that strengthen his art are based on examples taken from his work.

KEYWORDS

poetry, language, style, word, phrase, example, literary source

ARTICLE HISTORY

Received – 13.05.2020
Accepted – 19.05.2020

Giriş / Introduction

Tarixi ədəbi qaynaqların linqvistik baxımdan tədqiqi böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bu, bir tərəfdən, müraciət edilən mənbənin qaranlıq tərəflərinə işıq salır, digər tərəfdən, ədəbi dilimizin dərinə və hərtərəfli araşdırılmasını təmin edir. Bu mənada, Nəsimi dilinin tədqiqatə cəlb edilməsi aktual məsələlərdən biridir. Bundan başqa, tarixi mətnlərə yeni ədəbi-linqvistik prizmadan yanaşmaq maraqlı və uğurlu dil faktlarının əldə edilməsinə səbəb olur. Söz sənətkarlığı ilə məşğul olan tarixi şəxsiyyətlərin dilinin araşdırılması, bir tərəfdən də, müraciət edilən dövrün mədəniyyətini təsvirə gətirir. Bu anlamda da, Nəsimi dilinin araşdırılması maraqlı və lazımlı işlərdən biridir. Belə ki, “dil mədəniyyətin, mədəniyyət də, öz növbəsində, dilin inkişafına imkan və şərait yaradır” [9, s.224-225].

Nəsimi və ədəbi dil

Nəsimi poeziyası Azərbaycan ədəbi dili tarixində xüsusi bir mərhələdir. Üç yüz ildən artıq fars dilli saray şeiri ənənəsi və anadilli şeirin yazılı ədəbi dildə hələ möhkəmlənməmiş və ənənə şəklini almamış ilk örnəklərindən sonra İ.Nəsimi poeziyası parlaq bir hadisə kimi meydana çıxmışdır.

Nəsimi poeziyası dilinin anlam qatları dərin, məna əhəmiyyəti, həqiqətən, çoxdur. Fikrimizcə, şair aşağıdakı beytini məhz bu baxımdan yazmışdır:

*Heç kimsə Nəsimi sözünü kəşf edə bilməz,
Bu, quş dilidir, bunu Süleyman bilir ancaq*

[10, s.28].

İ.Nəsiminin söz haqqındakı fikirləri hikməti, dərinliyi ilə Nizami Gəncəvinin dil, nitq haqqındakı fikirlərini yada salırsa, elmi-nəzəri sanbalı baxımından isə mütəxəssis dilçi mülahizələri ilə üst-üstə düşür. Sözün şərafinə sözlər qoşulması, əsərlər yazılması, nəğmələr bəstələnməsi, demək olar ki, bütün tarixi zamanlara xas olan cəhətlərdəndir. Bu mənada, Nəsimi də sözdən deyib və sözünün xislətindəki haqqa sadiq qalıb:

*Nəsiminin sözü həqdir, həqqi bil,
Ki, həqdir hər nə kim, dilində söylər*

[10, s.243].

Sözə qayğı ilə yanaşanlar, onu sevərək dərk edib gücünə inananlar özləri də yeni ifadələrə möhür vurmuş, sözün gizli mənalərini üzə çıxarmış və bununla da qəlblərə təsir etməyi, heyrətləndirməyi bacarmışlar. İ.Nəsimi də söz haqqında orijinal fikirləri ilə sözsevələrin cərgəsindədir. O, sözün ən yüksək məqama malik olduğunu, canla, ruhla bağlılığını önə çəkərək əsas xüsusiyyətlərini bir daha xatırladır, nitq mədəniyyəti üçün əsas keyfiyyət hesab edilən yığcamlığı yüksək dəyərləndirir.

*Aqil isən, sözünü müxtəsər et,
Ey Nəsimi, çü bigirandir söz.*

Nəsimi əsərləri ilə dilimizin ifadə imkanlarının genişliyini təsdiq etmişdir. Bunu əsaslandırın amil şairin poeziyada geniş işlənən bir sıra ərəb-fars mənşəli sözlərdən imtina etməsi, milli sözlərə üstünlük verməsi və ya alınma vahidlərlə yanaşı, onların Azərbaycan dilindəki sinonim variantından istifadə etməsidir. Bədii dildə alınma sözlərin işlənməsi, bəllidir ki, bir çox tarixi zamanlarda və elə indinin özündə də müşahidə edilir. “*Bu sözlər müəyyən tarixi faktorlar, məkan və zaman münasibətləri ilə əlaqədar olaraq müxtəlif dillərdən dilimizə keçmişdir*” [3, s.43].

İ.Nəsiminin dilindəki alınma sözlərin milli sözlərimizlə əvəzlənməsi və ya yanaşı işlənməsi həmin leksik-qrammatik nümunələrin əvvəlki möhkəm dayaqlı ərəb-fars mövqeyini nisbətən zəiflətdi və bu, sonrakı dövrlərin ədəbi dilinə də öz təsirini göstərdi. Milli sözlərin dayanıqlığı istər-istəməz alınmaların bir qədər geri çəkilməsinə səbəb olur ki, bunu Nəsimi dilində aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür.

Maraqlıdır ki, Nəsiminin alınma sözlərin nisbətən bol olduğu əsərlərində də milli ruh üstündür. Ona görə ki, bu sözlərin ifadə etdiyi fikirlər millidir, xalqa tanış və doğmadır. Buna görə də Nəsimi Azərbaycan dilini ədəbi səviyyədə normalaşdırmağı bacardı. Təsədüfi deyildir ki, Nəsiminin dili Azərbaycan ədəbi dilini öyrənmək üçün tarixi yazılı abidə kimi yüksək dəyərləndirilir. “O, ana dilinin fədaisi kimi də Azərbaycan mədəniyyəti tarixində görkəmli yer tutur. Nəsimi bir həqiqəti yaxşı başa düşürdü. Başa düşürdü ki, xalqın dili onun (xalqın) ən yaxşı və etibarlı təmsilçisidir, dil xalqın ən zəruri göstəricilərindəndir. Dilini itirən xalq özünü itirmiş olur, öz varlığını itirmiş olur” [11, s.8].

Dildəki adi sözləri qeyri-adi bədii gözəllik səviyyəsinə qaldıran Nəsimi Azərbaycan şeir dilinin bütün incəliklərini ortaya qoyan şairlərdəndir:

*Düşdü könül ala gözün ağınavü qarasinə,
Ayrıq anınla kimsənin ağı nədir, qarasi nə?*

Bu beytdə “ağ” və “qara” sözlərinin, “nə” sual əvəzliyinin təkrar işlənərək müxtəlif üslub məqamlarına salınması, xüsusilə də sual cümləsinin tərkibində sıralanması uğurlu üslub faktı kimi diqqəti çəkir. “Sözlər, ifadələr adicə dil vahidləri, nitq faktları deyil, söz sərraflarının, ədəbi simaların mənəvi güzgüsüdür. Adi güzgülərin ömrü azdır, onlar əldən düşüb qırıla bilər və ya insanın ona baxdığı zamanı göstərə bilər. Söz isə həmişəyaşar güzgüdür, üstündən nə qədər zaman keçsə də, insanın fikir və düşüncələrini, istəklərini, mənəvi aləmini əks etdirmək gücündədir. Sözlər nə qədər deyilsə də, əgər yerinə düşübsə, insan ondan bezmir, əksinə, zövq alır...” [5, s.205-206]. İ.Nəsiminin yuxarıdakı beytində “nə” sual əvəzliyinin ellipsis hadisəsinə uğraması dilin bədiiyyətinə əsaslı şəkildə təsir göstərir. “Ellipsis, yəni cümlə üzvünün (və ya hər hansı bir qrammatik vasitənin, məsələn, morfoloji əlamət olan şəkilçinin – S.H.) buraxılması heç də o demək deyil ki, uyğun sintaktik pozisiyada o, öz yerini tutmamışdır...” [1 s.93]. Mətnə yerini tutmamaq əlaməti yalnız formal baxımdan özünü göstərir, yəni elliptik dil faktı məntiqi cəhətdən həmişə canlıdır. Bu fikir Nəsiminin poetik dilindən alınmış örnəklərlə öz təsdiqini tapa bilər:

*Gəldi fəqanə can yenə ney kimi, suzū dərd ilə,
Kim nə bilir bu xəstənin dərdi nədir, dəvəsi nə?*

[10, s.52].

Doğrudan da, “Ədəbi dilin digər üslublarına nisbətən bədii üslub sintaksis sahəsində daha geniş üslubi-semantik diapazona malikdir. Belə ki, bədii ədəbiyyatda ədəbi dilin normalarına tabe olan söz birləşmələri və cümlə növləri ilə yanaşı, sırf üslubi səciyyəli birləşmə və cümlə formaları da (məsələn, elliptik cümlələr, ritorik suallar, söz sırasında müəyyən dəyişikliklər olan cümlələr və s.) işlənir ki, bu da, əsasən, danışıq-məişət üslubuna xas olan xüsusiyyətlərdir” [2, s.12].

Yuxarıdakı beytin təxminən üçdə bir hissəsi alınma leksemlərdir. Buradan Nəsimi dilində alınma-millî söz münasibətlərini təyin etmək mümkündür. Şairin elə əsərləri də vardır ki, onlarda bu nisbət əksinədir, yəni alınma sözlər kəmiyyət baxımından milliləri üstələyir, lakin milli təfəkkürün qüdrəti bu kəmiyyətin keyfiyyətə çevrilməsinə imkan vermir:

*Mana sənsiz cahanü can gərəkmez,
Vüsəlın var ikən hicran gərəkmez.
Qəmindir könlümün təxtində sultan,
Bir iqlimə iki sultan gərəkmez*

[10, s.70].

Atalar sözləri səviyyəsinə malik olan, hikmət sanbalı ilə seçilən bu misralar milli-mənəvi üstünlüklərə malik həqiqi şair kəlamıdır. “...Şeir sənəti tarixinin bütün dövrlərində şair sözü – şeir gözəllik qiymətində, müqəddəslik libasında araya-ərsəyə gəlmiş, bədii söz ustaları – sözə təmənnəsiz xidmət edənlər, əbədiyyət nəğməkarları sözü əbədiyyətə qovuşdurduqları üçün özləri də mənsub olduğu xalqın qəlbinə köçmüşlər. Müasirlərinə bədii söz həyəcanı, sənət sevinci, xoş ovqat və ilahi zövq aşılayan şair kəlamı həmişə misilsiz mənəvi sərvət hesab edilmişdir” [6, s.3].

*Gülüstanın gülü sənsiz tikandır,
Mana sənsiz gülü reyhan gərəkmez.
Mana səbr eyləmək sənsiz, nigara,
Əgər müşkül, əgər asan – gərəkmez*

[10, s.70].

Əsərin dilində işlənmə bolluğu ilə diqqəti çəkən “gərəkmez” feli maraqlı və uğurlu dil faktlarından biri kimi indi də öz əhəmiyyətini və fərqi itirməmişdir. Belə ki, o, bir sıra “söz-xəbər” termini ilə ifadə edilən ismi xəbərlərdən seçilərək feilin zaman kateqoriyasına xas olan morfoloji əlamətləri qəbul edə bilər. Həmin qrupdan olan dil faktlarında belə bir əlamətlə qarşılaşırıq. İ.Nəsiminin dilində qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında işlənen “gərək” sözü bütünlükdə zaman əlamətləri qoşulur və onu dəyişə bilər.

*Əzəldə qılmışam eşqinlə peyman,
Bütün peyman, sınıq peyman gərəkmez*

[10, s.70].

Bu şeirdə milli sözlər təkrarlar hesabına müəyyən say təşkil etsə də, iyirmidən çox söz alınmadır, lakin onlar milli vahidlərin əhatəsinə elə salınıb ki, öz sözlərimizin aydınlıq və təbiiyyəti alınmaların mövqeyini sarsıda bilib. Bu baxımdan aşağıdakı nümunə də maraqlıdır:

*Surətin nəqşinə xəyal irəməz,
Gözlərin alasına al irəməz.
Bu günü gör ki, rəngi çöhrəsinə
Nə qədər al edirsə, al irəməz*

[10, s.75].

Sözların rəngdən-rəngə düşməsi poetik dilin özəlliklərindəndir. “Şair üçün dil istedad meyarı kimi dərk olunur. Onun ədəbi prosesdəki uğuru, sənət aləmindəki mövqeyi də məhz dillə - sənət dili ilə ölçülür. Şairin istedad dərəcəsi də, əslində, ümumxalq dilinin incəliklərindən məqsədyönlü istifadə ölçüləri ilə şərtlənir. Söz sənətkarları ilə xalqın tükənməz dil xəzinəsi arasındakı əlaqə və münasibətlər şerin və bütünlükdə şairin poetik şəxsiyyətini səciyyələndirir, sənət taleyini həll edir” [6, s.20]. Bu mənada, Nəsimi sözünün üstünlüyünü özü bir daha xatırladır:

*Bu nə zibə camal olur, yarəb,
Ki, kəmalatına kəmal irəməz.
Ey Nəsimi, sözün müfərrihdir,
Bu cəhətdən ana məlal irəməz*

[10, s.75].

Ümumtürk dilinin dəyərli faktlarından olan “irmək” (çatmaq) felinin qeyri-qəti gələcək zamanda işlənərək rədifə çevrilməsi Nəsimi dilində alınma sözlərə müqavimətin maraqlı və orijinal faktı kimi diqqəti çəkir.

Nəsimi Azərbaycan dilini dövrünün irəlində gedən ədəbi dilləri olan ərəb və fars dilləri səviyyəsinə qaldıraraq dilimizin ədəbi dil kimi çox yararlı olduğunu təsdiq etdi. Nəsimidən əvvəl də ana dilində yazılmış əsərlər olmuşdur. Bu mənada, Həsənoğlunun məlum qəzəllərini və Qazi Bürhanəddinin əsərlərini və s. göstərmək olar. Lakin Həsənoğlu qəzəllərinin kəmiyyət azlığı və Qazi Bürhanəddinin yaradıcılığına məxsus əsərlərin, əsasən, ümumtürk dili faktı olmasını nəzərə aldıqda, Nəsiminin ana dilinin yüksəlişindəki rolu daha aydın və qabarıq şəkildə aydınlaşır. Belə ki, Nəsimi Azərbaycan dilində böyük bir ədəbi prosesin gedişini əsaslandırmışdır. Bu mənada, ana dilindəki şerin möhkəm əsaslarını qoymaq, doğrudan da, Nəsimiyə məxsusdur. “Nəsimi ilk böyük şairdir ki, Azərbaycan dilinin söz və ifadələrini ədəbi dilə gətirdi və onlardan geniş mənada istifadə etməklə XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin milli zəmin üzərində yüksəlməsini təmin etdi. Nəsimi Azərbaycan dilinin başlanğıc mərhələsində ərəb, fars dillərində yazmaqla bərabər, doğma ana dilində də gözəl, kamil şeir nümunələri yaratdı və bununla da Azərbaycan türk dilini ərəb və fars dilləri ilə canlı rəqabətə qoşdu” [4, s.406-413].

Nəsimidə xitablar

Dilimiz qarşısında geniş poetik imkanlar açan İ.Nəsimi ədəbi dil ilə xalq danışıq dili üçün ortaqlardan bol-bol istifadə ilə, bir tərəfdən, ərəz vəzninin tələblərinin yüngülləşməsinə səbəb olmuş, digər tərəfdən, milli bədii təfəkkürün təzahürü olan dil materialları ilə əsərlərini zənginləşdirmişdir. Şairin dilində diqqəti çəkən əlamətlərdən biri də budur ki, o, bəzən fikirlərini yabançı sözlərin çoxluğu ilə ifadə etsə də, bu sözləri elə yerli-yerində və məharətlə işlədir ki, onların milli olmadığı ilk baxışda nəzərə çarpmır.

*Mənim yarı-vəfadarım, gəl axır,
Mələk surətli dildarım, gəl axır,
Fəraqın canımı yaxdı beqayət,
Həbibim, munisim, yarım, gəl axır*

[10, s.207].

Göründüyü kimi, qəzəlin həm bəhri ərəzun hecaya yaxın bəhrlərindəndir, həm də onun tərkibindəki milli sözlərin kəmiyyəti az olsa da, dinamikliyinə görə axıcılığı alınma sözlərin fəallığına yer qoymamışdır. Sözün gücü və təsiri şairin bütün əsərlərində özünü göstərir. “Bu bir təsadüf deyil ki, tarix Qaracıq dağının (“Dədə Qorqud” dastanlarındakı Qazan xan həmin dağın “qaqlanı” idi) Əhməd Yəsəvinin duası ilə yerlə yeksan olması möcüzəsini bəşər övladına göstərmişdir. Dualar da sözlərdir, sözlərin hikməti ilə mayalanıb, müqəddəsləşib, ecazkar bir təsir gücünə malik olub” [5, s.206]. İ.Nəsiminin poetik dili bu fikrin reallığını, sözün gücünü göstərən qaynaqlardandır.

*Mənəm bülbül kimi naləvü-giryan,
Dodağı qönçə gülzarım, gəl axır,
Qaşın qarşısına canım bərabər,
Mənim tiri kamandarım, gəl axır*

[10, s.207].

Əslində, beytlərdəki sözlər klassik üslubda tez-tez qarşılaşdığımız leksik-qrammatik vahidlərdəndir, lakin onların düzülüşü, aralarındakı ritm və ahəng, mütəhərriklik əsərin bədii ləyaqətini təmin edir. “Bədii əsərlərin dili spesifik

xüsusiyyətlərə malik olub, obrazlılıq, emosionallıq və s. keyfiyyətlərinə görə seçilir. Belə əsərlər dildə çox zəngin və rəngarəng olur. Bədii əsərlərin müəllifi üslubi məqsəddən asılı olaraq dildə mövcud olan bütün vasitələrdən öz qüvvəsi daxilində geniş istifadə edir. Bu dil vasitələri isə bədii əsərin dilində xüsusi üslubi vəzifələrə malik olur” [12, s.35-40].

*Fəraqından qatı divanə oldum,
Kərəm qıl, zülfü zünnarım, gəl axır,
Sənintək görmədim bir gül cahanda,
Bənövşə, tazə rüzgarım, gəl axır*

[10, s.207].

Əsərin dilində bədii səviyyəsi ilə diqqəti çəkən və fərqli bir həyəcan ifadə edən çox sayda xitab (13 ədəd), mənanı qüvvələndirən “axı” ədatının “gəl” feli ilə birlikdə rədif kimi işlənməsi, üçüncü beytin ilk misrasında “mənəm” xəbərinin inversiyası və s. dil-üslub xüsusiyyətlərini zənginləşdirməyə xidmət edir.

*Qərarım qalmadı, səbrim tükəndi,
Ləbi ləli-şəkərbaram, gəl axır,
Nəsimi natəvandır çün qəmindən,
Gəl, ey canım, gəl, ey yarım, gəl axır*

[10, s.207].

Sözsüz ki, hər hansı bir bədii əsərin dilindəki sözlərin kəmiyyət çoxluğu onun üslub zənginliyinə təsir edir, lakin dilin şirinliyi, sözlərin məna-məzmun bolluğu sənətkarlıq keyfiyyətlərinə aiddir. Bu mənalara dəyişdikcə, bir-birini əvəz etdikcə dilin obrazlılığı, bədii keyfiyyəti, təsir gücü meydana çıxır. Zəngin lüğətə malik olmaq və leksik-qrammatik vahidlərin məna çalarlarından bacarıqla istifadə şairin dərin istedadından xəbər verir. Bu əlamətlər Nəsiminin dilində yetərinə özünü göstərir.

İ.Nəsimi, eyni zamanda klassik qəzəlin dilinə xalq ruhunu aşılaman şair kimi dəyərlidir. Şairin şeir üslubunda klassik dəbdəbə ilə danışıq dilinə məxsus sadəlik, təbiilik vəhdət təşkil edir. “Nəsimi şeirlərinin şifahi xalq yaradıcılığına, dövrün canlı dilinə belə möhkəm bağlılığı o dövr üçün son dərəcə əhəmiyyətli hadisə idi; şerimizin milli əsaslar üzərində inkişafı üçün, ədəbi dilimizin xalq danışıq dili kimi arxa qazanması üçün əhəmiyyətli idi” [11, s.17].

*Aləmdə bu gün sənciləyin yar kimin var?
Gər var desən, yox deməzəm, var, kimin var?*

[10, s.193].

Bu beytdə dörd dəfə “var” ismi xəbəri işlənmişdir. Buna baxmayaraq, o, dilə heç bir ağırlıq gətirmir, əksinə, maraqlı və oynaq bir ritm yaradır ki, bu, Nəsimi dilinin özəlliklərindən biridir. Bu baxımdan, maraqlı beytlərdən biri də belədir:

*Eşqində Nəsimi çü qılır canını qurban,
Qurbanına qurban olayım, canım əfəndi*

[10, s.86].

Bu beytdə üç dəfə işlənən “qurban” sözü oxucunu yormur, ürəyə və qulağa xoş gəlir, bədiiliyi dərinləşdirən vasitə kimi nəzərə çarpır.

*Canımı yandırdı şövqün, ey nigarım, qandasan?
Gözlərim nuru, iki aləmdə varım, qandasan?*

[10, s.149].

*Miskin saçın zəncirinə verdi Nəsimi könlünü,
Ayrux nə hacətdir ana zənciri zindan, qandasan?*

[10, s.151].

Xitablar və sualların qoyuluşu elə bir bədii gözəllik və xoş ovqat yaradır ki, onların bu qədər üslub keyfiyyətlərinə malik olması heyrət doğurur. Fikrimizcə, orta yüzilliklərin qəzəl dilində ən çox xitaba müraciət edən və onu bədiiliyin ən yüksək səviyyəsinə ucaldan məhz Nəsimidir. Şairin yeddi beytdən ibarət “Nigarım, dilbərim, yarım, ənisim, munisim, canım, Rəfiqim, həmdənim, ömrüm, rəvanım, dərdə dərmanım” mətləbeytli qəzəli yalnız xitablardan ibarətdir. Belə ki, bu qəzəldə heç bir müstəqil cümlə və beləliklə, bitkin fikirli bir misra ilə qarşılaşmırıq. Qəzəl 66 xitabdan təşkil olunub, lakin nəzərə çarpan budur ki, bu fakt dilimizdəki bəzi nəzəri mühakimələri alt-üst edir. Belə ki, nəzəri dilçilikdə xitabın yalnız müraciət bildirməsi haqqında fikir formalaşmışdır. Nəsiminin dilində isə hər bir xitab bir fikir, bitkin düşüncə örnəyi, dərin hiss, həyəcan açarıdır. Şairin xitablarında duyarlı, məhəbbət, fəlsəfə və hikmət dolu bir qəlbin təlatümləri dilə gəlir. Bu, başdan-ayağa Nəsimi dilinin özəlliyidir.

*Dilbərə, mən səndən ayrı ömrü, canı neylərəm?
Tacü xətti mülkü malü xanimanı neylərəm?....
Dilbər aydır, ey Nəsimi, sabir ol, qılma fəğan,
Mən bu gün səbr eyləsəm, danla fəğanı neylərəm?*

[10, s.142].

Nəsiminin yuxarıdakı qəzəlinə məcaz şaxələnməsi olmasa da, dərin emosional xüsusiyyət özünü göstərir. Belə ki, ritorik suallar, bədii təzadlar əsərin obrazlılığını təmin edir. Nəsimi sözləri bir anlamdan başqa anlamlara keçirərək, onun dərin qatlarını üzə çıxararaq bədii dəyəri yüksək olan ifadələrin yaranmasını əsaslandırır. Bədii dildə üslubi rəng və əlvanlığın keyfiyyətini təmin edən amillərdən biri də sözlərin leksik mənə qruplarıdır. İfadəlilik, sözlərin deyim üsuluna əsaslı dərəcədə təsir edir. Bu, şairin üslubi məqsədini qarşıya qoyur. Sözlərin mənə seçkinliklərini dərk etmək və bunu anlatmaq sənətkardan xüsusi bacarıq tələb edir. Ritmik təkrarlar üslubun tələbindən irəli gəlir.

*İstərəm vəsli camalın ta qılam dərdə dəva,
Mən sənin bimarınam, özgə dəvanı neylərəm?
Ey müsəlmanlar, bilin kim, yar ilə xoşdur cahan,
Çünki yardan ayrı düşdüm, bu cahanı neylərəm?
Çox dualar qılmışam mən xaliqin dərgahına,
Çün muradım hasil olmaz, mən duanı neylərəm?*

[10, s.142].

Sözlərin “rəngi”

Maraqlıdır ki, bu qəzəldəki alınma vahidlər indi də anlaşılır, lakin buradakı bir milli sözlümüz arxaik sözlər qrupuna keçdiyi üçün anlaşılması çətindir. Bu, qədim milli sözlərimiz sırasına daxil olan “ayıtmaq” felinin əsasında “aydır” sözüdür. Bu söz müasir dilimizdəki “demək” felinin arxaik sinonimidir. İndi də muğam mətnlərinin maraqlı nümunəsi kimi oxunan bu qəzəldə, təəssüf ki, ifaçılar həmin sözün mənasını aydınlaşdırmadıqlarından başqa bir söz – “öldü” sözü işlədirlər ki, bu, qəzəlin ümumi ruhuna tamamilə yaddır. Qəribədir ki, muğam ustalarının, demək olar, hamısı son beytdəki “fəğan” sözünə əsaslanaraq “aydır” sözünü “öldü” sözü ilə əvəz edirlər. Prof. Y.Seyidov da öz araşdırmasında qəzəlin məqtə beytində “aydır” yerinə “öldü” işlətməmişdir. Yəqin ki, o, əsərin hansısa yanlış nəşrindən istifadə etmişdir.

İ.Nəsiminin dilində bu gün üçün mənası köhnəlmiş sözlərdən biri də “oxumaq” felidir. Məlumdur ki, müasir dilimizdə “təhsil almaq” və “mütaliə etmək” anlamlarında işlənən bu söz ədəbi dilimizin qədim və orta dövərində fərqli mənə daşımıdır. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində o, ilk mənasından (məsələn, ismi-əzəm oxumaq) başqa, həm də “çağırmaq” mənasında işlənmişdir: *Baybörə bəg bazirganlarını yanına oxudu, buyuruq etdi* [8, s.53]. Nəsiminin dilində isə tamamilə fərqli bir mənə ilə qarşılaşırıq: Burada “oxumaq” sözü “demək” mənasında özünü göstərir:

*Nə hikmətdir, əya, ey hüsnu-ziba,
Səni aləmlərə sultan oxurlar?
Fəda qıl canını, sən, ey Nəsimi,
Ki, canı yar üçün qurban oxurlar*

[10, s.210].

Nəsiminin dilindəki maraqlı faktlardan biri də budur ki, “bənzer” sözü “bənziş” şəklində işlədilmişdir:

*Surətdə gərçi bənzişi çoxdur Nəsiminin,
Mənidə adı hər həcərin kimiya degil*

[10, s.121].

Nəsiminin dilində “göydürmək” adlı feil də var ki, ilk baxışda çağdaş dilimizdə çox işlək olan “göynətmək” felinin arxaik forması kimi görünür, lakin sözün mənası bunu deməyə imkan vermir:

*Xumari-mehriniz göydürdü canı,
Yetir şərbət vüsalından nəhanım*

[10, s.126].

“Göydürmək” sözü araşdırılmasına ehtiyac duyulan maraqlı faktlardandır. Dilimizdə “göy” sözü əsasında bir sıra həqiqi və məcazi anlam daşıyan sözlər vardır. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsərində dərddə adamların göy rəngdə geyinmələri, xalq arasındakı xəsis adamlar haqqında “necə də göydür” ifadəsi, “ağırmaq” mənasında “göynətmək” feili və s. kimi leksik-qrammatik vahidlər diqqəti çəkir. Nəsiminin dilindəki “göydürmək” feili tamamilə fərqlidir. Yəni, bu söz mehrdən,

məhəbbətdən canın ağrımığı mənasında ifadə olunmur. Fikrimizcə, Nəsimi dili nə qədər incələnsə, yenə də azdır, çünki araşdırmalar çoxalıb dərinləşdikcə yeni-yeni dil faktları və mənalarla qarşılaşırıq. “Sözsüz ki, hər bir sənətkar ədəbiyyatda müəyyən qədər rol oynadığı kimi, ədəbi dilimizdə də öz sözünü deyir, onun maraqlı, zəngin faktlarından istifadə prosesində özü də bilərəkdən və ya bilməyərəkdən sözü və ya ifadəni o vaxta qədər bəlli olmayan bir mənasında işlədir, yaxud dil faktlarından elə məqamlarda istifadə edir ki, müəyyən yeniliklərə səbəb olur. Bununla da, ədəbi dilimizə xidmət edir” [5, s.216]. Bu anlamda, Nəsiminin əməyi, doğrudan da, əvəzolunmazdır.

Nəsiminin dilində şairin qələminə xas olan bir çox ifadələrə rast gəlirik. Həmin ifadələr çox zaman izafət formasında olsa da, şirinliyi ilə seçilir. Bu mənada “vüsal təmənnası”, yəni “təmənnayi-vüsal” maraqlı və uğurlu dil faktlarındanıdır:

*Səfavü zövqi-dünyaya, könül, aldanma, al eylər,
Səni salar bu sevdaya, özü qeyri-xəyal eylər...
Nəsimi xəstəyə sənsiz Süleyman mülkünü versən,
Ol anı bir çöpə saymaz, təmənnayi-vüsal eylər*

[10, s.216].

İ.Nəsimi söz aləmində özünəxas izi olduğuna inanmışdır. Fikrimizcə, aşağıdakı nümunələr bu fikri təsdiq edir:

*Ey Nəsimi, cahanı tutdu sözün,
Övnəkəllah ki, şahı-kışvərsən!*

[10, s.163].

Bu beyt də Nəsiminin onu söz aləminin seçilən nümayəndələrindən olduğunu bir daha yada salır.

*Çün yaqin bildi Nəsimi ağzının var olduğunu,
Ol yaqini sən güman etmək dilərsən, etməgil*

[10, s.122].

Şair onun sözünü dinləyən ariflərin incilər qazanacağını bildirir. Nəsimi sözünün dəyəri, əhəmiyyəti, doğrudan da, böyükdür:

*Qulağı arifin ta kim, Nəsiminin sözün dinlər,
Sədəftək incilər ağzı dolar dür şahivarından*

[10, s.156].

Nəsimi sözü harada, hansı məqamda deyilsə də, deyiliş-düzülmüş nizamına malikdir. Bu həqiqəti şairin özü də etiraf etmişdir:

*Vəslində Nəsimi sözünü ərsə çıxardı,
Qanğı sədəfin incisi buldu bu nizamı*

[10, s.99].

Aşağıdakı beytdə isə ifadə və məna yüksəkliyin ən gözəl və yüksək həddindədir. Belə ki, şair sözü bütün qiymətli incilərdən yuxarıda dayanır, hətta bu sözə susamaq məqamları da vardır:

*Dur, Nəsimi, sözünü töhfə üçün bəhrə ilə,
Kim, anın diqqətinə dürr ilə mərcan susadı*

[10, s.109].

Frazeoloji birləşmələr

Nəsiminin dilində maraqlı və orijinal frazeoloji birləşmələr bədii-estetik səviyyəsi və poetik imkanlarının genişliyi ilə diqqəti cəlb edir. Maraqlıdır ki, bu dil vahidləri təzəliyi, tərəvəti ilə yüksəkdə dayanır. “Fikrin ifadəsində elastiklik, anlaşılıqlıq, emosionallıq və ekspressivlik kimi məziyyətlərin yüksəlişi öz başlanğıcını poetik dilin ahəngində görünməyə və tərəqqi etməyə başlayan təzələnmələrdən alır. Canlı ünsiyyət dilinin poeziyaya güclü nüfuzu, təbii haldır ki, bədii düşüncənin də aydınlaşma prosesinə, yeni poetik əhvali-ruhiyyənin formalaşmasına müsbət təsirini göstərir” [7, s.24]. Bədii imkanları azalmayan, əksinə, işləndikcə çoxalan, qələmdən-qələmə inkişaf edən xalq təfəkkürünün ifadəçisi olsa da, ayrı-ayrı söz ustaları tərəfindən cilalanan bu bədii dil faktları o dərəcədə inkişaf etmişdir ki, artıq dilimizin qanına hopmuşdur. Onlardan bəhrələnen sənətkarlar özləri də frazem səviyyəli ifadələrin yaradıcısına çevrilmişlər. Bu prosesdə meydana çıxan novatorluq “müəllifi” frazeoloji birləşməsinə səbəb olmuşdur. Bədii dildə elə frazeoloji birləşmələr tapmaq mümkündür ki, onların daxilində xalq və müəllif təfəkkürü vəhdət təşkil edir. Bu, frazeoloji birləşmələr üzərindəki dəyişmə əməliyyatı və ya sənətkarın öz qələminə

məxsus yeni sabit birləşmələrin yaranması ilə bağlıdır. Bəzən də hər hansı bir müəllif özündən əvvəl yaşayıb yaradan başqa bir şairin dilində işlənən frazeoloji ifadəni elə bir məqama gətirir ki, onun yeniliyi şübhə doğurmur. “Könül aparmaq” ifadəsinə ilk dəfə yazılı ədəbi dilimizdə Həsənoğlunun “Apardı könlümü bir xoş qəmərüz canfəza dilbər” misrası ilə başlanan məşhur qəzəlinə rast gəlirik. Sonralar bu ifadə Nəsimi dilində də işlənmişdir:

*Apardı könlümü məndən bu gün ol cənnətin huri,
Götür pərdə camalından ki, sənə eynimin nuri*
[10, s.104].

Və ya:

*Apardı könlümü bir çeşmi məxmur,
Kim ola istəmər ol hüsnə məğrur*
[10, s.251].

Şairin dilindəki “könlüm quşu” ifadəsini sonralar Vaqif və Şəhriyar kimi sənətkarlarımızın əsərlərində də müşahidə edirik:

*Könlüm quşu əsfəldədir, vəqt oldu pərvaz eyləyə,
Simurği-qafə qürb olan arş üstünə cövlan gərək*
[10, s.114].

Bədii üslubda obrazlılığın fəallaşdırılması uğurlu dil vahidləri ilə reallaşır. Bu anlamda məcaziliyin dərinliyi ilə seçilən frazeoloji birləşmələr dəyərli dil faktlarıdır. Bədii dili onlarsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Nəsiminin dilindəki frazemlər yeniliyi və özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Bu baxımdan, “könlüm vermək” ifadəsi üslub gözəlliyi ilə diqqəti çəkir və o, şairin dilində maraqlı bir məqamda işlənmişdir. “Saçın zəncirinə könül vermək” kimi uğurlu bədii dil nümunəsinə əvvəl Nəsiminin, sonra isə “saçın zəncirinə könül bağlamaq” şəklində Vaqifin dilində rast gəlirik. Belə faktlar Nəsimi dilinin özündən əvvəlki və sonrakı Azərbaycan dili ilə bağlılığını göstərir. Prof. Y.Seyidov yazır: “Azərbaycan poeziya dili Nəsimidən sonra böyük inkişaf yolu keçmiş, müxtəlif mərhələlərdən adlayaraq müasir ədəbi dilimizin tərkibinə daxil olmuşdur. Bu mərhələnin əzəməti, meydana gətirdiyi yeni ədəbi dil qolları, ədəbi dilin formalaşmasında poeziya dili ilə yanaşı, nəsr dilinin, elmi və publisistik üslubların təsiri müasir ədəbi dilimizlə Nəsimi dilinin əlaqəsini bir qədər solğun göstərsə də, bu

əlaqəni aradan qaldıra bilməmişdir” [11, s.15]. Doğrudan da, Nəsimi yaradıcılığı ilə meydana çıxan ədəbi dil xüsusiyyətləri çağdaş dövrümüzün ədəbi dilini böyük şairin dili ilə əlaqələndirə bilər.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənlər Nəsimi dilinin orijinallığını, onun dərinə və hərtərəfli araşdırılmağa layiq olduğunu təsdiq edir. Araşdırma göstərir ki, Nəsimi sadə və zəngin Azərbaycan xalq danışığı dilini ədəbi dil səviyyəsinə yüksəldən şair kimi dil tariximizdə xüsusi çəkisi olan şairlərdəndir. Onun qələminə məxsus olan bir sıra ifadələr ədəbi dilimizin uğurlu faktlarındandır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdulla K. (2016). Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, MTM-Innovation. 360 s.
2. Bəylərova A. (2008). Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı, Nurlan. 210 s.
3. Cəfərov S. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, Şərq-Qərb. 192 s.
4. Əsgərova T. (2009). Nəsiminin dilində ismi frazeoloji vahidlər. Ankara, Kültür Evreni. № 35.
5. Həsənova S. (2018). Dilimiz mənəvi kimliyimizdir. Naxçıvan, Əcəmi. 414 s.
6. Hüseyinov M. (2008). Dil və poeziya. Bakı, Elm. 434 s.
7. Hüseyinov M. (2013). Poetik frazeologiya. Bakı, Elm və təhsil. 166 s.
8. Kitabı-Dədə Qorqud. (2004). Bakı, Öndər nəşriyyat. 376 s.
9. Qurbanov A. (2019). Əsərləri, III c. Bakı, AMEA. 512 s.
10. Nəsimi. (2004). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider.
11. Seyidov Y. (2007). Nəsiminin dili. Əsərləri, Bakı, Universitet nəşriyyatı. s.256.
12. Səfərov M. (2016). Bədii əsərlərdə metaforalar. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, Elm və təhsil. s.35-40.